

# Zandenburg en de bergjes van Zanddijk

DOOR

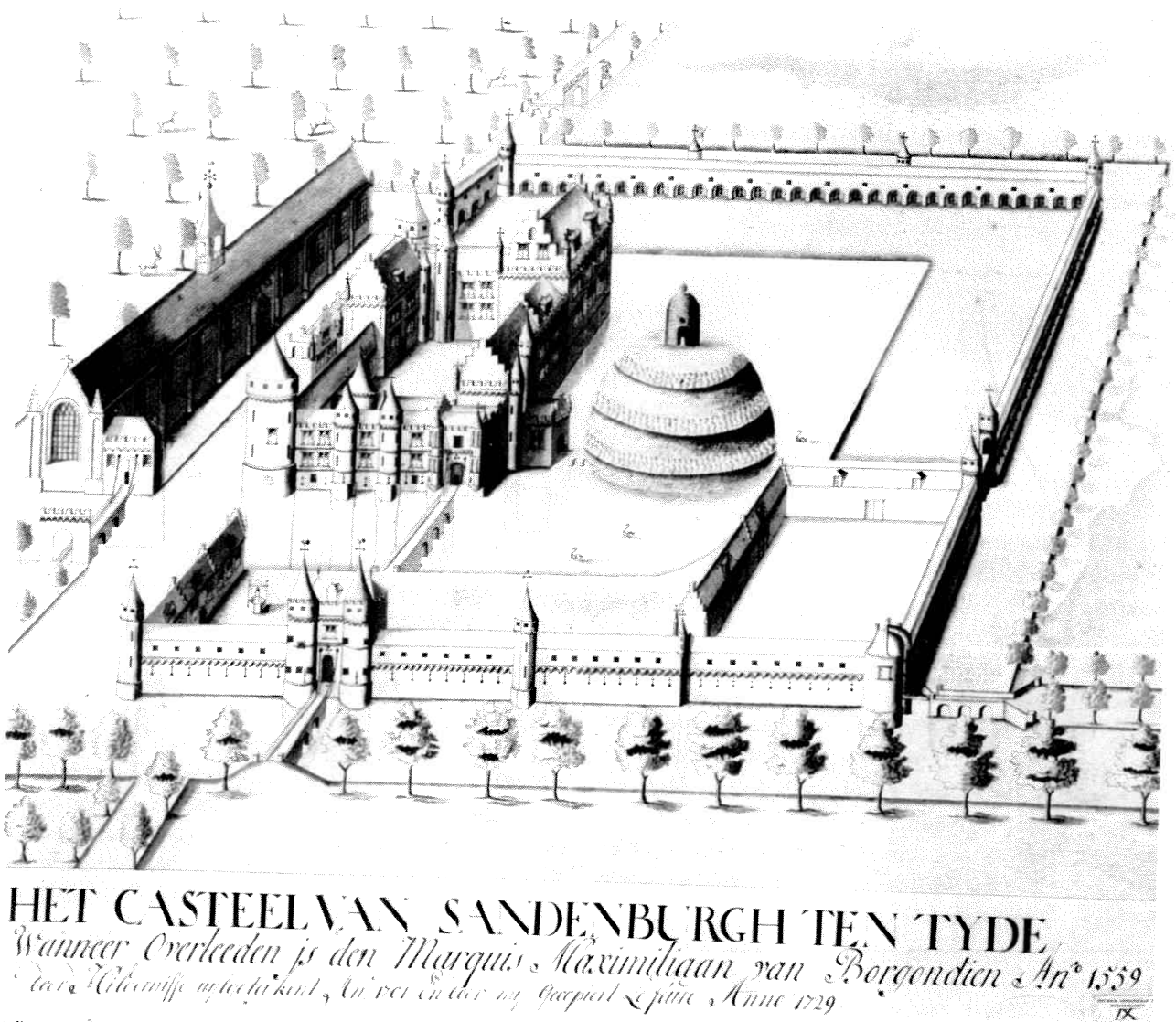
H. VERWEY

## Inleiding

Het kasteel Zandenburg, dat gelegen was in de onmiddellijke omgeving van Veere, heeft nog lang niet al zijn geheimen prijsgegeven. Ook dit maal zal niet op alle vragen een antwoord gegeven kunnen worden. Wel is het de bedoeling van dit artikel om met behulp van topografische gegevens, een aanvulling te verschaffen

op de tot nu toe bekende feiten. Voor een goed overzicht zijn ook enkele aantekeningen toegevoegd, die het verschijnsel van de Zeeuwse bergjes plaatsen in zijn historische context.

De meest tastbare gegevens over het kasteel Zandenburg zijn te vinden in het verslag van de opgraving in 1955, die onder leiding stond van J. G. N. Renaud.<sup>1</sup>



HET CASTEEL VAN SANDENBURGH TEN TYDE  
*Wanneer Overleeden is den Marquis Maximiliaan van Borgondien An<sup>o</sup> 1559*  
*door Willemijff architect, An<sup>o</sup> ver in der by Gaspar Lepine Anno 1729*

Afb. 1. Reconstructie van het kasteel Zandenburg door Isaac Hildernisse. Copie uit 1729.  
Rijksarchief in Zeeland, Z.I.-II 1122

Hierbij werd het oostelijk deel van het kasteel met de ingangspartij blootgelegd (afb. 9). Door een beperking in de mogelijkheden kon het onderzoek toen niet voltooid worden en nog altijd bestaat de wens hier wederom de spade in de grond te steken, ook al is van een noodsituatie zoals in 1955 nu geen sprake meer. In die jaren vond in het gebied rondom Veere een ruilverkaveling plaats en in het kader daarvan werd beslist dat de in de grond aanwezige muurresten tot 1 m diepte uitgedroogd zouden worden. Er was zelfs sprake van om, na de opgraving, alle funderingen uit de grond te verwijderen, maar door een aangepaste gewaskeuze viel de noodzaak hiertoe weg. Het bodemarchief zou in dat geval totaal vernietigd zijn. Sinds kort geniet dit kasteelterrein een speciale protectie in het kader van het beschermd stadsgezicht.

### Zandenburg en de heren van Veere tot 1572

Het kasteel Zandenburg is vanaf de late 13de eeuw tot het midden van de 16de eeuw de woning geweest van de heren van Veere. De geschiedenis van het kasteel en die van het stadje vertonen een treffende overeenkomst. Dit geldt – zonder enige moeite aantoonbaar – voor de perioden van opkomst en bloei; daarnaast heeft het vertrek van de kasteelheer van zijn residentie ongetwijfeld gevolgen gehad voor de ontwikkelingskansen van het stadje Veere.

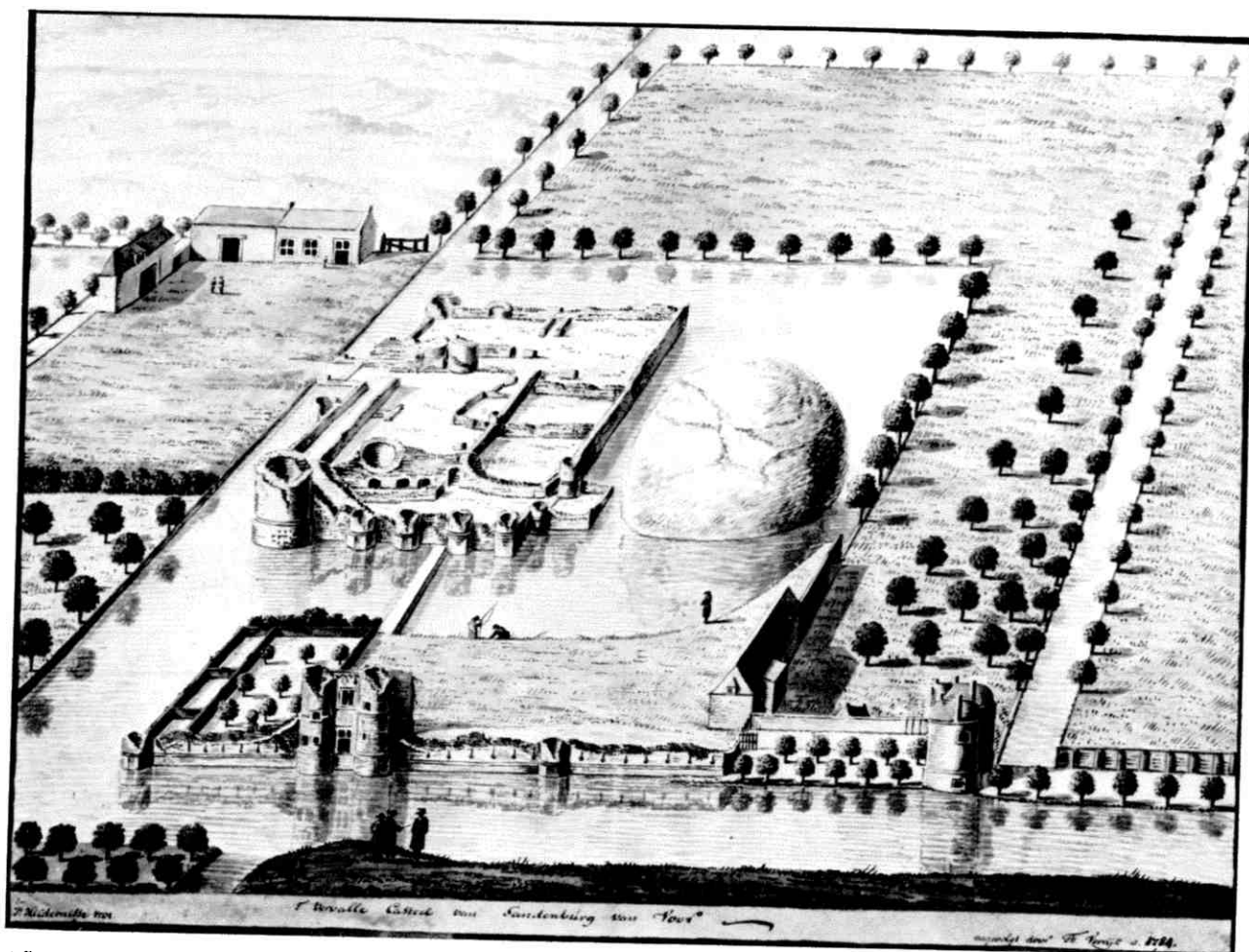
Over het tijdstip van de eerste vestiging van leden van het geslacht Van Borsele op Noord-Walcheren tasten we in het duister. Het is mogelijk dat de vader van Wolfert I van Borsele zich als eerste op deze plaats bij de Veerse Watergang heeft gevestigd en dat hij tevens de functie van ambachtsheer overgenomen zou hebben van de heren van Zandijk, een geslacht dat vermoedelijk in het midden van de 13de eeuw uitgestorven is.<sup>2</sup> De bekende genealogische gegevens luiden als volgt: Ten tijde van rooms-koning Willem II leefde op het stamslot van de Van Borseles een zekere Nicolaas, die in de oorkonden wordt vermeld tussen 1243 en 1258. Hij had twee zoons: Peter en Hendrik Wisse. De eerstgenoemde komt voor in oorkonden tussen 1263 en 1278. Hij was toen al ridder en werd heer van Borsele en Goes genoemd. Zijn zoon Floris volgde hem als zodanig op. De tweede zoon van Nicolaas, Hendrik Wisse, komt in de stukken voor als ridder tussen 1263 en 1266. Hij zal ooit het vaderlijk stamslot verlaten hebben, maar welke goederen hij zijn eigendom mocht noemen, is niet bekend.

Hendrik Wisse had vijf zoons: Nicolaas, Wolfert (I), Hendrik, Raas en Jan. Nicolaas moet vóór 29 december 1276 overleden zijn, want op dat moment beleende graaf Floris V de andere broers Wolfert, Raas en Jan met zijn goederen. Raas werd de stamvader van de tak

Van Cortgene terwijl Wolfert, geboren rond 1250, te boek staat als heer van Zandenburg. In dezelfde tijd komt zijn neef Floris voor als heer van Borsele en Goes.<sup>3</sup> De vraag wie zich nu als eerste te Veere vestigde, Hendrik Wisse, Nicolaas of Wolfert, is op zich wel interessant, maar betekent voor de datering van Zandenburg alleen maar, dat de stichtingsdatum zich beweegt binnen een marge van twintig jaar: tussen 1260 en 1280. Hier doet de vraag zich voor welke vorm dit eerste kasteel Zandenburg gehad heeft. Voor het bekende “château à motte” is het dan al te laat, hoewel . . . Een definitieve uitspraak zal nog even op zich laten wachten.

De heren Van Borsele kwamen niet in een niemandsland. Ten eerste gingen hen de heren Van Sandic voor, die van de O.L.V. abdij te Middelburg gronden in leen hadden ontvangen. Ten tweede bestond er in de directe nabijheid een grafelijk domein, waarvan we helaas maar heel weinig weten. Dit was het huis Magdalon, dat in 1346 door gravin Margaretha van Beieren in leen werd gegeven aan Wolfert III, met als enige aanduiding “die veste te Veere”. Deze transactie was vooral bedoeld om een deel van de gronden vrij te maken voor de aanleg van de stadsgracht. Het huis is blijven bestaan tot 1602 en was toen bekend onder de naam Laterdale. De laat-18de-eeuwer Jacobus Ermerins filosofeert over de stichting ervan en roept daarbij graaf Floris IV ten tonele.<sup>4</sup> De ligging van dit grafelijk domein kan enigermate verklaard worden door uit te gaan van de plaats van een van de drie oudste afwateringssluizen van Walcheren; sluisen, die zijn aangelegd als noodzakelijk onderdeel van de aaneengesloten bedijking van het eiland aan het einde van de 12de eeuw.

In 1282 wordt precies omschreven wat de grondeigendom was van Wolfert I en zijn vrouw Sibille. Zij dragen in dat jaar hun bezit op aan graaf Floris V en ontvangen dit als onversterfelijk leen terug, waarmee de heer van Zandenburg zich direct een uitzonderingspositie heeft verworven onder de Zeeuwse edelen. Het betreffende charter is getekend door gravin Beatrix en werd bevestigd door haar man graaf Floris V. De tekst geeft aan dat het grootste deel van de gronden ver buiten Veere lag, in het gebied van de jonge polders langs de noordkust van het eiland. Er wordt gesproken over 80 gemet land, . . . “*liggende in den polre van Zandijc, dair die broedere van den Duutschen huus in wonen, ende daer toe die veste ende die woninghe, die wi hebben int ambocht van Zandijc*”.<sup>5</sup> De polder van Zandijk, die in de stukken ook Wolfartpolre wordt genoemd, ging in 1393 grotendeels verloren en heeft gelegen ter hoogte van de huidige Oosternieuwlandpolder.<sup>6</sup> Hier stond in de 13de eeuw een klooster van de Duitse Orde. We mogen aannemen dat de daartoe behorende monniken de



Afb. 2. Overzicht van de funderingsresten zoals deze zijn blootgelegd kort voor het jaar 1700. Deze tekening is afgezien van de berg redelijk betrouwbaar. Wat de voorburcht betreft wordt hier waarschijnlijk de werkelijke situatie weergegeven. Rijksarchief in Zeeland, Z.I.-II 1128

kunst verstanden om nieuw land te ontginnen en steden te stichten. Zij zullen de heer van Veere goede diensten hebben bewezen. Naast polder van Zandijk staat in het charter de term ambacht van Zandijk en dit heeft betrekking op het gebied rondom het dorp Zandijk, waar de lagere rechtspraak en zaken van waterstaatkundige aard geregeld werden door de ambachtsheer. Het bezit van Wolfert I was hier zeer gering en omvatte alleen zijn eigen . . . “*veste ende die woninghe, [. . .] ende die boemgarde, ende alle die erfnesse die wi hebben liggende binnen dien utersten oevere van der uterster gracht*” . . . Tevens bezat hij een smalle strook langs de monding van de Veerse Watergang, waar het dorp Veere tot ontwikkeling kwam. Dit goed bracht hem ook vaste inkomsten, want er wordt gesproken over . . . “*die watermole, ende dat molenwater, ende havene, havengelt*” . . .

Zo zijn vader al eerder begonnen was met bouwen op Zandenburg, dan zal Wolfert I († 1299) hier zeker een belangrijke uitbreiding aan gegeven hebben. De oudste

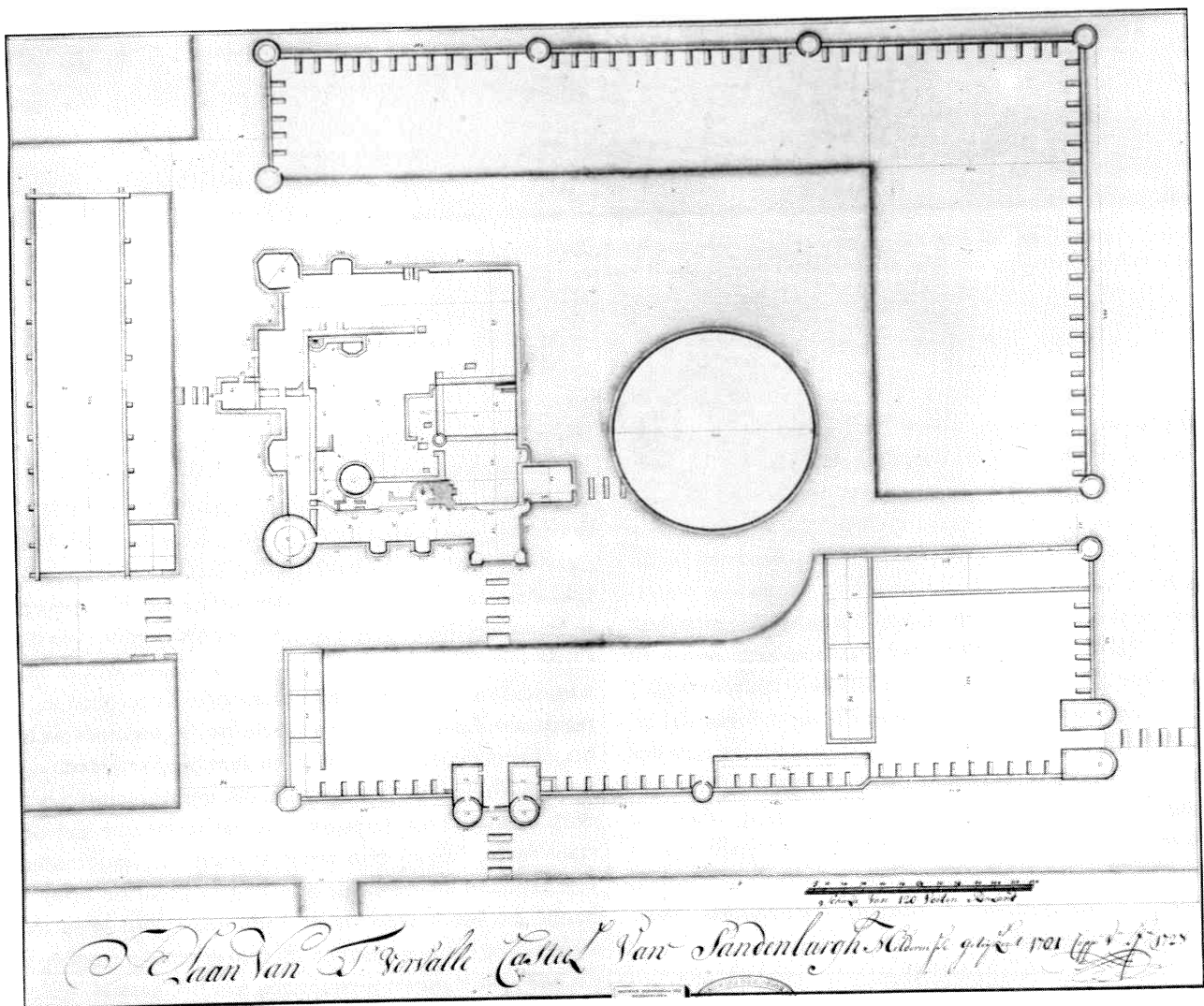
muurfragmenten, gevonden tijdens de opgraving, werden gedateerd rond 1300. In de 15de eeuw vinden we in de persoon van Hendrik II (bij Ermerins Hendrik IV), die leefde van 1404 tot 1474, opnieuw iemand met dezelfde vooruitstrevendheid als Wolfert I. De heerlijkheid Veere begint dan grotere delen van Walcheren te omvatten. Meer nog: Hendrik II ontvangt in 1445 de Orde van het Gulden Vlies; en daarnaast wordt hij admiraal van de koning van Frankrijk. Toch blijft zijn residentie Zandenburg en voor de locale geschiedenis is het van belang dat hij in 1439 toestemming krijgt van de hertog, Philips van Bourgondië, 300 gemet inclusief het dorp Zanddijk toe te voegen aan de jurisdictie van de stad Veere. Hij en zijn zoon Wolfert VI, stadhouder van Holland en Zeeland, zijn ongetwijfeld de bouwheren die het kasteel in de 15de eeuw zijn grootste uitbreiding hebben gegeven. Er zijn rekeningen bekend uit 1485 omtrent vernieuwingen aan het kasteel, maar overigens zijn de archivalia schaars en veel zal verdwenen zijn bij de grote brand van 1505.<sup>7</sup>

In de 16de eeuw wonen op Zandenburg leden uit het huis van Bourgondië, nakomelingen van een bastaardzoon van Philips de Goede. De uiterlijke staat waarin zij leven en de functies die zij bekleeden zijn indrukwekkend, maar de financiële basis van de heerlijkheid staat hiertoe niet in een acceptabele verhouding. Het is daarom minder waarschijnlijk dat in deze periode aan het kasteel grote veranderingen zijn aangebracht.

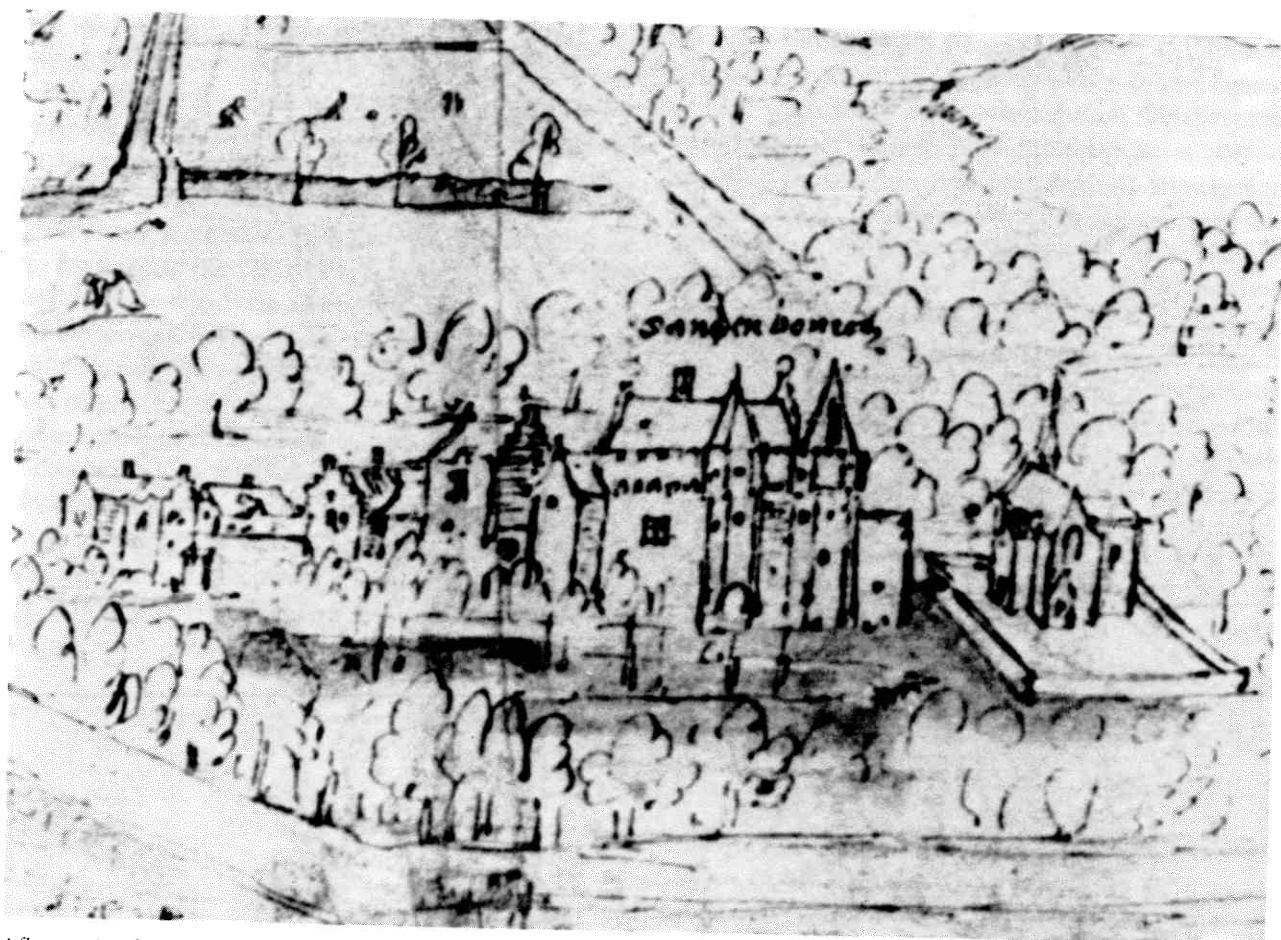
Veere bevindt zich in het midden van de 16de eeuw op het toppunt van haar ontwikkeling. De Schotse wolhandel kiest dan Veere als centrum in plaats van Middelburg. Daarnaast was het aanbod van goederen op de Veerse markt, afkomstig uit Groot-Brittannië en de Hanzesteden, zeer gevarieerd. Op Zandenburg leeft Maximiliaan van Bourgondië als een renaissance-vorst. Hij was niet alleen stadhouder van Holland, Zeeland en Utrecht, maar ook admiraal ter zee. Karel V heeft als dank voor zijn bewezen diensten de heerlijkheid Veere

tot een markiezaat verheven. Maar dan sterft Maximiliaan in 1558 kinderloos en niet zonder schulden. De familieleden zien van de erfenis af en in 1567 wordt het markiezaat in afgeslankte vorm te koop aangeboden. Filips II maakt van deze gelegenheid gebruik en zo zien we dat dit bijzondere leengoed, waarvoor nooit belasting was afgedragen, in het bezit komt van de landsheer. Hij zal er geen vruchten van plukken, want juist in deze streken wordt het vuur van de Opstand al vroeg aangewakkerd. Vanaf 3 mei 1572 weet Veere zich met succes te verdedigen tegen de aanvallen van Spaanse troepen vanuit Middelburg.

Dat Zandenburg in deze dagen vol krijgsumoer werd geruïneerd is niet zo maar een ongelukje. Het kasteel had immers geen functie meer. De strijd werd om het bezit van steden gevoerd en echte dwangburchten, zoals er ook een is gebouwd bij Vlissingen, waren geen kastelen meer in de traditionele betekenis van het woord.



Afb. 3. De plattegrond volgens Hildernisse. Copie uit 1728. Het noorden is hier rechts. De afmeting van de kapel en de ringmuur zijn niet in overeenstemming met de vorige afbeelding. Rijksarchief in Zeeland, Z.I.-II 1119



Afb. 4. Sandenburg afgebeeld op het Panorama van Walcheren van Antoon van den Wijngaerde, omstreeks 1550. Scheepvaartmuseum Antwerpen

We zien dat in Veere in 1572 twee grote bastions in alle haast worden aangelegd. Het geldt voor iedere stad dat de nieuwe verdedigingswerken een groot beslag leggen op de beschikbare ruimte rondom de oude stadsmuren. Vaak worden de kastelen die aan de rand van een stad gesitueerd waren helemaal ingebed in een systeem van wallen, grachten en ravelijnen. Wat Zandenburg betreft komt het pas in de 19de eeuw bijna zover dat het terrein vergraven zou worden voor de aanleg van een ravelijn. In het jaar 1585 wordt de kasteelruïne vrijwel geheel gesloopt en worden de stenen verwerkt in het Veerse Oranje Bastion. Ditzelfde lot trof ook het schip van de kerk van Zanddijk.

### De topografie van Zandenburg

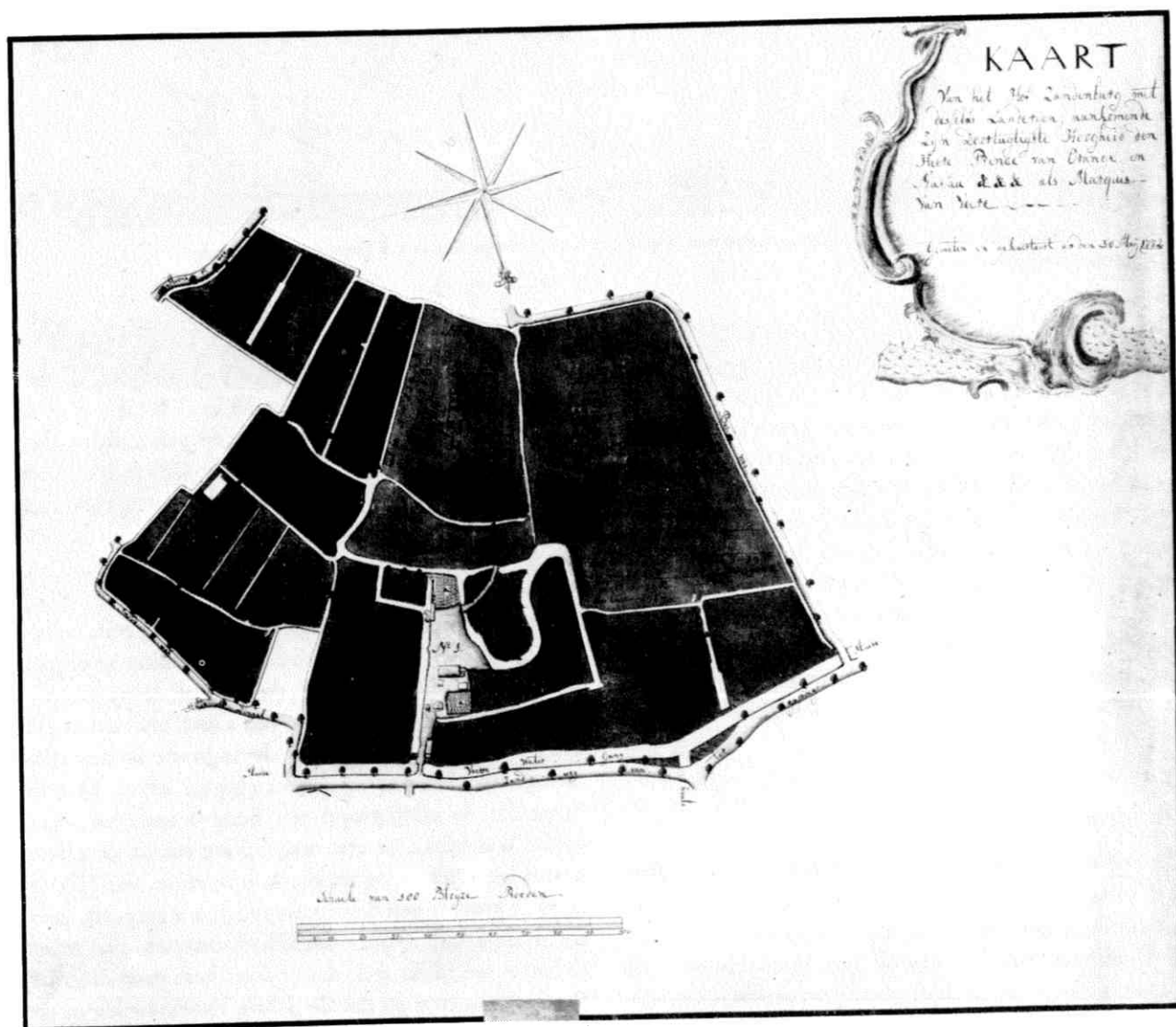
De vorstelijke pracht en praal waarmee Maximiliaan zich omgaf in het midden van de 16de eeuw bleef lange tijd tot de fantasie spreken. Bekend zijn de reconstructietekeningen van het kasteel van Isaac Hildernisse, althans de latere copieën die naar hem vervaardigd zijn. Ter illustratie zijn drie tekeningen opgenomen afkomstig uit de *Zelandia Illustrata*. Respectievelijk één van de reconstructies, een copie van Le Fevre uit 1729

(afb. 1); een overzichtsprint van de blootgelegde funderingen, gecopieerd door Verriek in 1784 (afb. 2) en de plattegrond volgens de opmetingen van Hildernisse, wederom een copie door Le Fevre uit 1728 (afb. 3). Een nauwkeurige vergelijking tussen de plattegrond van Hildernisse en de recente opmeting van de in 1955 blootgelegde funderingen van de hoofdburcht is te vinden in het verslag van de opgraving (Renaud 1956). Hier willen we de gehele terreinaanleg nog eens nauwkeurig bezien. Indien de tweede afbeelding weergeeft wat er werkelijk te zien was, dan valt bij de reconstructie op afb. 1 al meteen op dat een aantal elementen zijn toegevoegd, zoals de kapel en de ringmuur en juist deze elementen staan ook op de plattegrond, afb. 3. Daaruit volgt dat de plattegrond een fictieve toestand weergeeft. Wel blijkt uit een vergelijking tussen de plattegrond uit 1728 en de moderne opmeting, dat Hildernisse in grote lijnen de situatie redelijk weergeeft, maar dat in de details grote verschillen optreden. Het meest te betreuren blijkt wel, dat er door hem geen diagonalen zijn gemeten en dat de gehele terreinaanleg in een rechthoekig systeem is gewrongen. De plattegrond van Hildernisse moet dan ook meer opgevat worden als een schema, waarin een zestal elementen voorkomen: de

hoofdburcht, een ronde aanleg die op de reconstructie als een berg is weergegeven, de kapel, de voorburcht, een ringmuur en een systeem van grachten.

In 1955 is van de hoofdburcht alleen de oostelijke helft opgegraven. De oostgevel werd geflankeerd door een vierkante en een ronde hoektoren en in het midden bevond zich de ingangspartij. Doorlopend in de noordgevel ontwikkelt zich een complex van woonvertrekken, terwijl vanaf de ingang in zuidelijke richting een omgaande galerij was opgetrokken tussen de buitengevel en de binnenplaats. Aan de noordkant zijn sporen van bebouwing uit omstreeks 1300 teruggevonden. De westgevel bleef verborgen en juist deze gevel komt voor op de enige prent die ooit van het kasteel "naar het leven" gemaakt is. Op het grote panorama van Walcheren, dat toegeschreven wordt aan Antoon van den Wijngaerde en gedateerd omstreeks 1550, is rechts onder het stadje Veere een afbeelding te vinden

van het kasteel Zandenburg (afb. 4).<sup>8</sup> Rechts van het kasteel bevindt zich de slotkapel, links enkele lagere gebouwen van de voorburcht en tegen de westgevel van het hoofdgebouw staan een hoektoren en een muurtoren, die beide op de prent van Hildernisse voorkomen. Met enige goede wil is er ook een weergang te onderscheiden. Een heuvel aan de noordzijde is niet te zien. Ook Van Deventer die het kasteel heeft aangegeven op zijn kaart van Veere anno 1550, tekent geen heuvel, wel het hoofdgebouw, de kapel en iets van de voorburcht bij de Veerse Watergang. Aan het einde van de 18de eeuw was er volgens Ermerins, die de tekeningen van Hildernisse kende, van een dergelijke heuvel niets meer te zien.<sup>9</sup> Bij nadere beschouwing van de overzichtsprent (afb. 2) krijgen we de indruk dat deze heuvel ook anno 1700 niet meer bestond. Een dergelijke bol heeft niets met de werkelijkheid te maken, of is het resultaat van enkele malen copiëren. De plattegrond geeft als



Afb. 5. Het hof Zandenburg anno 1772, gekarteerd door J.J. Klenée. Het verloop van de binnen- en de buitengracht blijkt af te wijken van de tekeningen van Hildernisse. Algemeen Rijksarchief, VTH 2880

informatie dat deze cirkelvormige aanleg een middellijn had van ca. 35 m.

Er bestaat nog een bron uit de tijd van Van den Wijn-gaerde en Van Deventer, namelijk Jan Reygersbergh.<sup>10</sup> Hij schrijft in 1551: . . . *“Heer Wolffaart van Borssele tot dier tijd dede sommige polderen bedijcken, ende hij dede op dit zandigh landt maecken een Burcht oft Casteel, dat hij dede noemen Zandenburgh, op ’twelcke mijn Heere van Beveren op den dach van huyden syn residentie heeft, daer hij syn hof houdende is, ende benefens der oude zalen van Zandenburgh siet men noch huydendaechs eenen hooghen Zandtbergh liggende”*. . . Reygersbergh, die te Veere woonde, zal zich niet vergist hebben en met zijn ooggetuigeverslag ontnemt hij ons de mogelijkheid de berg van Hildernisse onvoorwaardelijk naar het rijk der fabelen te verwijzen. Wat de kapel betreft is duidelijk dat Hildernisse deze niet gezien heeft, ofschoon de plaats bekend geweest moet zijn. Zijn overzichtsprent (afb. 2) geeft hier alleen maar een leegte en dat geldt ook voor driekwart van de ringmuur, die op de reconstructie daarentegen zelfs is voorzien van een weergang op spaarbogen. De prent laat alleen een muur zien links en rechts van de voorpoort. De voorpoort zelf is als ruïne blijven staan tot 1812.<sup>11</sup> Ermerins schrijft dat deze poort tot woning was ingericht; hij noemt ook de grote schuur en de twee wachttorens bij de Veerse Watergang. Deze laatste zijn op de tekeningen te herkennen als de noordelijke voorpoort. De vogelvluchttekening geeft tenslotte enige informatie over het grachtensysteem, dat samen met de gebouwen op de voorburcht later nog een aantal malen in kaart is gebracht.

De eerste kartering van Zandenburg is vervaardigd in 1772 door J. J. Klenée, “geadministreerd landmeter van de Edelen en Hove van Zeeland” (afb. 5). Deze manuscript-kaart bevindt zich in de collectie van het Algemeen Rijksarchief. Het grondgebied van het Hof Zandenburg, groot 70 gemet, lag ingeklemd tussen de Veerse Watergang, de Stadssingel, het Smitspad, de stenen weg naar Zanddijk en de Bosweg. Kaartmateriaal uit de 19de eeuw en oude luchtfoto’s bevestigen de accuratesse van het werk van Klenée. Het meest opvallend is de overeenkomst van de buiten- en binnengracht met de grachten op de tekeningen van Hildernisse, alleen nu onder de juiste hoek weergegeven. Daar waar het bergje gelegen zou hebben is duidelijk een ronding in het terrein te herkennen, zelfs zo dat dit gedeelte het middelpunt vormt van het gehele complex. Het poortgebouw en de schuur liggen als losse elementen op perceel nr. 1. In het verlengde van de voorpoort loopt een pad, dat met een boog over de voormalige hoofdburcht, aansluit op de oude verbinding naar de kapel. Het terrein omsloten door de binnengracht, is gemerkt met de letter c. In de legenda staat: *“een half geslegte*

*berg met hout beset”*. . . Deze benaming geeft nog niet voldoende grond voor de veronderstelling dat er een kasteelberg is geweest, want de term slaat op de hele kasteelruïne.

De vesting Veere ondergaat aan het begin van de 19de eeuw een metamorfose. Keizer Napoleon wil de verdediging van de Schelde op peil brengen. Hiertoe wordt o.a. Veere in het jaar 1812 van een nieuwe omwalling voorzien. De Franse genie-officieren hebben diverse kaarten van Veere en omgeving vervaardigd, die na hun vertrek in Veere zijn achtergebleven en nu te vinden zijn in het Algemeen Rijksarchief te ’s-Gravenhage. Het terrein van Zandenburg komt hierop een groot aantal malen voor, steeds op schaal 1:1000. De serie begint met een opname van de situatie zoals die in 1810 werd aangetroffen, ondertekend in 1811 door P. Bergère (afb. 6). Veere ligt dan nog binnen de laat-16de eeuwse omwalling. Het beeld blijkt in twee eeuwen onveranderd gebleven. Zandenburg ligt nog op enige afstand van de stadsgracht, maar na 1812 snijdt het talud van de nieuwe gracht dwars door de noordelijke voorpoort. In 1955 schijnt een funderingsfragment van deze poort aangetroffen te zijn. Projectie van het Franse kaartmateriaal op de overzichtstekening van de opgraving leert dat ook de fundering van de oostelijke voorpoort is teruggevonden.

In 1944 werd Walcheren door de Engelsen vanuit de lucht gefotografeerd in verband met de inundatie.<sup>12</sup> De situatie is op dat moment nog steeds identiek aan het Franse kaartmateriaal. Walcheren heeft daarna een jaar lang onder water gestaan en door de terugkerende eb- en vloedstromen is een geul uitgeslepen die eindigt bij de hooggelegen kern van Zanddijk. Deze geul heeft de oorspronkelijke westelijke buitengracht van Zandenburg in haar bedding opgenomen. Toen de terreinen weer droog vielen, bleken veel herkenbare belijningen van sloten en kavels verdwenen. Na de egalisatie in het kader van de ruilverkaveling in de vijftiger jaren herinnert niets meer in het terrein aan het vroegere kasteel. Resumerend kan gesteld worden dat het bergje op de prent van Hildernisse tot nu toe één spoor heeft nagelaten; op later kaartmateriaal wordt immers een rond omgracht terrein aangegeven juist op de plaats waar Hildernisse het bergje situeert. Voeg daarbij de opmerking van Reygersbergh, dan lijkt het niet onwaarschijnlijk dat zich binnen deze gracht een hoogte bevond. In dat geval zou de waterburcht Zandenburg ontstaan zijn vanuit een oudere aanleg in de vorm van een château à motte. Op verschillende plaatsen in Zeeland valt een dergelijke ontwikkeling te constateren. Ter completering volgen enkele aantekeningen over de kasteelbergen in het algemeen en over een viertal bergjes in de nabijheid van Zandenburg in het bijzonder.



Naast opgravingen door archeologen behoort een andere bron van nieuwe gegevens genoemd te worden. De bijdragen namelijk van de kant van de historische geografie. Een stevige basis voor deze benadering werd gelegd door de studie van C. Dekker uit 1971.<sup>18</sup> Hij ging vooral uit van het oorkondenmateriaal en wist aannemelijk te maken, dat met de term “werf” in het oudere oorkondenmateriaal een berg bedoeld werd. Het château à motte kwam in heel West-Europa voor, vooral in het vlakke laagland. Het vormt een schakel in de ontwikkeling van hout-aarde versterkingen, van het Romeinse castellum naar het fort van de 19de eeuw. De uiterlijke verschijningsvormen waren talrijk en van uitsluitend één type kan geen sprake zijn. Voor een grote groep geldt de definitie van Michel de Bouärd: een kunstmatige, meer dan 6 m hoge heuvel, vergezeld van een lagere voorhof; om het geheel soms een wal, beschermd door een droge of natte gracht, dan wel slechts een gracht.<sup>19</sup> Op de voorhof bevonden zich gewoonlijk de woongebouwen en verblijfsruimten voor mens en dier. Op de heuvel stond een houten bouwwerk waarin men zich kon terugtrekken in tijden van nood. Deze op zich bescheiden fortificatie hoort thuis in de 11de eeuw, met uitlopers in de 12de eeuw. De Bouärd noemt drie typische omstandigheden die het voorkomen van een motte-kasteel verklaren:

1. Een dergelijke aanleg kon in tijden van oorlog snel opgericht worden;
2. Motte-kastelen komen vooral voor in een gebied waar sprake is van een gezagsvacuüm;
3. Het materiaal voor een dergelijke constructie – grond en hout – is altijd ter plaatse aanwezig, terwijl de uitvoering geen gespecialiseerd vakmanschap vereist zoals metselwerk.

Tegen deze achtergronden gezien schijnen de kasteelbergjes in Zeeland een laat verschijnsel, want in de dertiende eeuw kiest men – als strategische argumenten tenminste de doorslag geven – niet meer voor een burcht op een hoogte, maar verschanst men zich in een stenen gebouw achter een brede gracht. Van werkelijk militair belang kunnen de Zeeuwse bergjes in de 13de eeuw niet meer geweest zijn; net zo min als de omgrachte woontorens die vanaf die tijd op het platteland en soms zelfs binnen de steden werden opgetrokken. Wel kunnen zij gediend hebben ter consolidatie van de plaatselijke machtsverhoudingen. Wellicht doet zich ook hier het steeds terugkerende verschijnsel voor, dat iedere volgende generatie de vormentaal overneemt van een hogere klasse uit een vorige generatie. H. Sarfaty wijst in dit verband op de verandering van de sociale status van de bouwheer van het motte-kasteel, van de koning in de 11de eeuw naar de lokale adel in de 13de.<sup>20</sup> Als verklaring voor de opkomst van de kasteelbergjes

in Zeeland tijdens de late 12de en de 13de eeuw en voor het grote aantal zouden we uit het voorafgaande het volgende argument kunnen afleiden: zowel in de 12de als in de 13de eeuw was er zowel voor Walcheren als voor Zuid-Beveland duidelijk sprake van een gezagsvacuüm. Tot rond 1290 hebben de plaatselijke edelen zich beurtelings aan de Vlaamse en dan weer aan de Hollandse graaf gebonden. De afwezigheid van een centrale machtsstructuur leidde tot decentralisatie. Het is tekenend voor de situatie dat na 1290 het aantal kastelen in Zeeland afneemt. Herinneren wij ons de opstand van de Zeeuwse adel tegen graaf Floris V, het verdrag van Biervliet en de rol van Vlaanderen. Voorts kan een reden geweest zijn dat maar weinigen van de Zeeuwse adel voor het einde van de 13de eeuw vermogend genoeg waren om een *stenen* kasteel te laten bouwen. Tenslotte kan de bouw van grote stenen kastelen negatief beïnvloed zijn door de nawerkingen van het verdrag, dat de Hollandse en Vlaamse graaf in 1167 met elkaar gesloten hadden. Hierbij was overeengekomen, dat beide partijen geen fortificaties zouden aanleggen in het omstreken gebied, noch de bouw daarvan door anderen zouden gedogen. Bedoeld werd: Walcheren en de Bevelanden.<sup>21</sup>

Het totale aantal der Zeeuwse bergjes moet eens wel meer dan 150 hebben bedragen, terwijl er in 1980 van nog slechts 39 bergjes sporen herkenbaar waren. De vraag welke hiervan tot de kasteelbergen gerekend moeten worden en welke tot de omgrachte – begraven! – hofsteden dan wel tot de molenbergen, is niet altijd gemakkelijk meer te beantwoorden. Zeker niet, wanneer men er van uit gaat dat een kasteelberg gekenmerkt wordt door een hoogte van meer dan 5 meter. Wanneer een kasteelberg door afgraving zijn oorspronkelijke hoogte verloren heeft kan men hem gemakkelijk verwarren met een begraven hofstede; evenals het motte-kasteel was de begraven hofstede nog al eens vergezeld van een groter terrein, waarop zich het agrarisch bedrijf bevond.

In het kader van deze verhandeling beperken we ons nu maar tot de vraag wat de meest opvallende kenmerken zijn van twee gemakkelijk te herkennen historische plekken in het landschap, waar ongetwijfeld sprake is van een kasteelberg: de Berg van Troje in Borssele en de kasteelwerf Maalstede, beide op Zuid-Beveland. De aanleg in Borssele bestaat uit een berg met een voorhof, gescheiden door een tussengracht. Deze binnengracht mondt aan beide zijden uit in een waterloop, die beide delen omvat. Bij Maalstede is het houten fundament van een brugconstructie tussen werf en voorhof gevonden. Verder zijn bij Maalstede in de gracht puinbrokken gevonden, ongetwijfeld afkomstig van een stenen gebouw boven op het plateau van de heuvel. Het bestaan van deze heuvel, die reeds lang geleden afgegraven is, valt uit schriftelijke bronnen af te

leiden. De oorspronkelijke hoogte wordt op 12 meter geschat.

Op de voorhof zijn funderingsresten uit de 13de en 14de eeuw gevonden, terwijl bovendien sporen duiden op bewoning van de plek tijdens de 11de en 12de eeuw.

Bij de Berg van Troje zijn geen overblijfselen van een houten brug aan het licht gekomen, maar het bestaan ervan is meer dan waarschijnlijk. Hier is de berg nog grotendeels intact. Het onderzoek wees uit, dat de heuvel enige malen is opgehoogd. In de oudere perioden stond er een houten bouwsel op de top. Tijdens de laatste fase – in de 13de eeuw – reikte de berg tot 7 m hoogte en in plaats van een houten stond er een stenen gebouw. Ook op de voorhof bevonden zich bakstenen

constructies. Om de berg werd een grondkerende ringmuur uit baksteen aangetroffen; het is evenwel niet duidelijk geworden, tot welke hoogte deze ringmuur was opgetrokken. Zowel Borselen als Maalstede werd bewoond door een riddermatig geslacht dat in het bezit was van vele leengoederen.

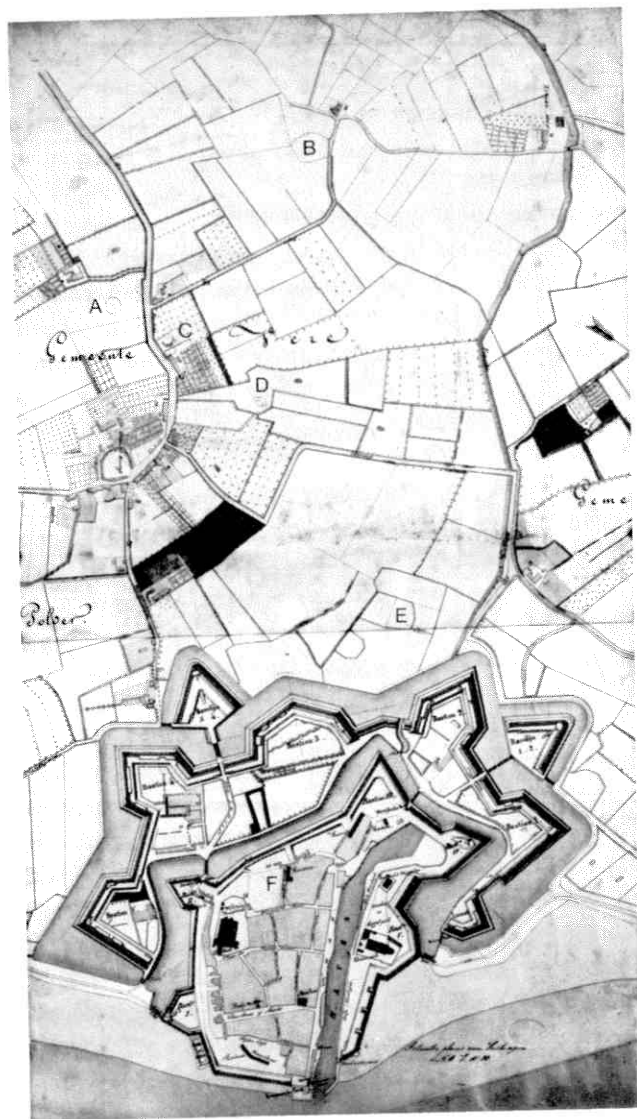
Er vallen overigens meer plaatsen aan te wijzen, waar zich in de 13de eeuw een versterkt huis bevond en waar verschijnselen in het terrein de verwachting wekken dat daar een kasteelcomplex heeft gestaan. In de grafelijke archieven van Holland komt bijvoorbeeld naast de namen van de Van Borseles en de Van der Maalstedes ook de naam Van Baarsdorp voor.<sup>22</sup> Bij het huidige plaatsje Baarsdorp, onder 's Heer Arendskerke, liggen twee bergjes naast elkaar met – naar het schijnt – een gemeenschappelijke voorhof.<sup>23</sup>

Terugkerend naar het vraagstuk van Zandenburg moet men constateren, dat naast de plaats van de berg ook nog de ligging van de bijbehorende voorhof vastgesteld zou dienen te worden. Misschien heeft deze gelegen op de plaats waar later de hoofdburcht tot ontwikkeling is gekomen; vanuit deze gezichtshoek vragen de oudste verschijnselen aan de noordzijde van het opgegraven gedeelte om een nieuwe interpretatie.

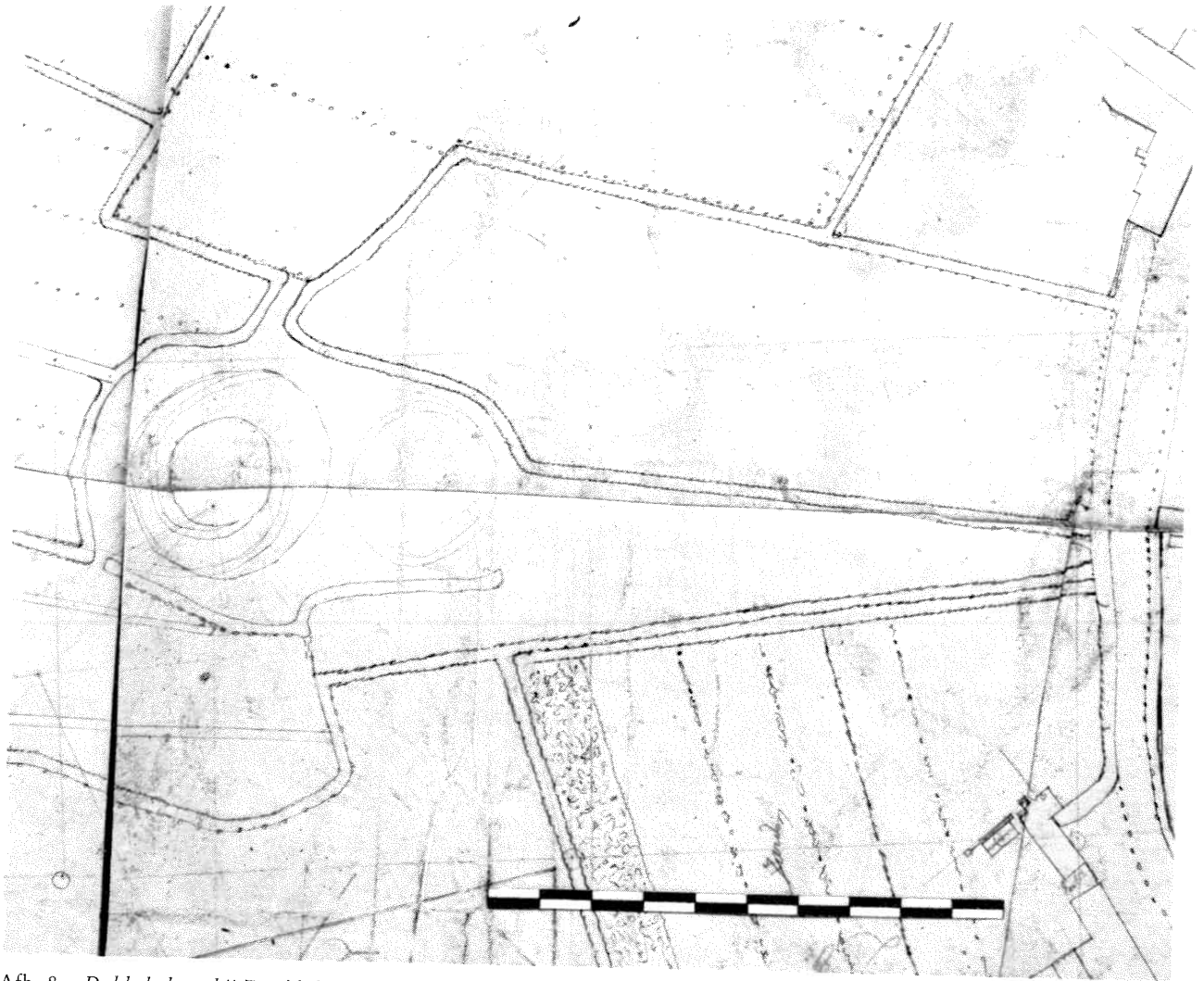
### De bergjes van Zanddijk

In de inventarisatie van De Man komen vier bergjes voor binnen de ambachtsheerlijkheid Zanddijk. Dezelfde bergjes staan ook op een kaart van Veere uit 1848. Op deze kaart is behalve de stad met de vestingwerken, de omgeving binnen een straal van 1,5 km weergegeven (afb. 7). Ter aanduiding van markante punten zijn de letters A t/m F toegevoegd. A, B, C en D duiden de bergjes aan, waarover enkele bijzonderheden volgen; E markeert het bergje van Hildernisse; F geeft de plaats aan waar het laatste overblijfsel van het huis Magdalon heeft gestaan.

Eén van de vier bergjes bij Zanddijk kan een molenberg geweest zijn; Ermerins spreekt over een molen in Zanddijk met recht tot “dwangmalerij” vóór 1572 en vervolgens over de molenberg, maar zonder topografische aanduiding.<sup>24</sup> De bergjes in volgorde van de nummering van De Man<sup>25</sup>: A: nú verdwenen bergje bij de splitsing Veerseweg-Bijenweg. B: nog bestaand bergje aan de Bijenweg; nu nog ongeveer 2 m hoog. Het lag ooit aan een zijtak van de Veerse Watergang; op de kaart van 1848 is alleen het omringende perceel getekend. C: dit bergje vond men direct naast de Veerseweg; het was in 1887 reeds verdwenen. In de Franse Tijd werd hieraan de naam “La Haute Montagne” gegeven. N.B.: dit bergje staat afgebeeld op de kaart van Jacob van Deventer, blad Veere, ca. 1550. D: bergje waarvan een 3 m hoog restant zichtbaar is; het ligt nu naast de nieuwe Bosweg.<sup>26</sup> De Man schrijft



Afb. 7. Detail van een kaart van de vesting Veere met omgeving uit 1848. De toegevoegde letters A t/m E verwijzen naar de in de tekst besproken bergjes; F geeft de plaats aan van het vroegere huis Magdalon.  
Algemeen Rijksarchief, OSPV V2

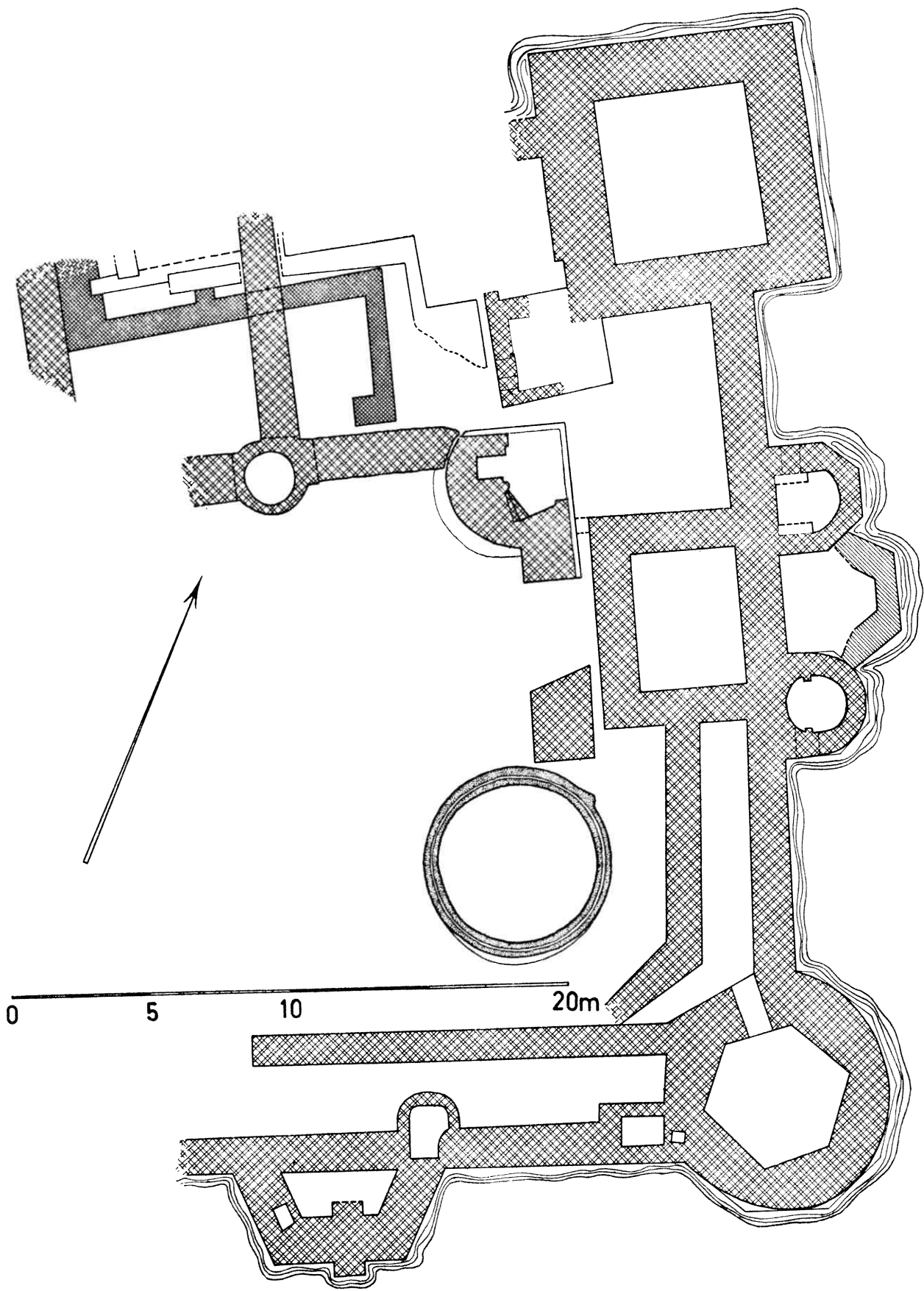


Afb. 8. Dubbele berg bij Zanddijk. Detail van opmetingskaart van de vesting Veere met omgeving; 1811-1812; 2 van 8 bladen. Het noorden is links. De toegevoegde maatstok geeft 100 m weer. Algemeen Rijksarchief, OCTF 42

hierover in 1888: “De laatste Zandijksche berg, door Hattinga, Kuiler en Lampert niet vermeld, ligt aan den weg van Zandijk naar Gapinge, vrij ver van den watergang, doch merkwaardiger wijze, loopt het voetpad er langs en van daar naar den vorige. Het kleine, door de Fransche militairen geheel ontrampeneerde bergje, ligt, zooals altoos, op een kleine, rondom door eene sloot omgeven weide. Het behoorde eerst den landman de Kroo, later aan Meijer, die woont op het Olmeveld. Deze hebben even als hun voorgangers dikwerf den grond afgevoerd, zonder ooit iets bijzonders te vinden. De grond is naar hun gevoelen slecht en in den beginne nauwelijks tien cent per voer waard” . . .

Het is deze berg die bijzondere aandacht verdient, in de eerste plaats omdat het hier een dubbele berg betreft en in de tweede plaats omdat deze berg een zekere relatie heeft met het bergje van Hildernisse, waar we straks op terugkomen. Deze berg ligt binnen de cirkel rondom Veere die werd gekarteerd door de Fransen in 1811 en

zodoende is een nauwkeurige opmeting van dit bergje op schaal 1 : 1000 bewaard gebleven (afb. 8). Dit complex bestaat uit een grote en een kleine berg, omringd door een sloot (gracht). Tussen de buitenoevers gemeten, bedraagt de grootste breedte 60 m en de lengte 90 m. De toegang is georiënteerd op de Veerseweg en merkwaardig genoeg valt de smalle spits toelopende strook grond die aansluit op de Veerseweg, ter plaatse te herkennen als een wal. De grootste berg heeft op de opmeting een middellijn van 40 m; de kleinere meet 30 m. De oorspronkelijke aanlegbreedte zal enkele meters minder geweest zijn. Op recente luchtfoto's is het reliëf van de grootste van de twee bergjes ternauwernood te onderscheiden. Anders was dit in 1944, want op de al eerder genoemde engelse luchtfoto kan men de aanleg met de ringsloot goed waarnemen.<sup>27</sup> De overeenkomst van deze aanleg met datgene wat er gevonden is bij Borssele en Maalstede, doet vermoeden dat het hier een kasteelberg met een voorhof betreft,



Afb. 9. Zandenburg. Opgegraven gedeelte van het hoofgebouw. Oudste gedeelte met kruisarcering aangegeven.  
Opm. B. Keller, tek. M. Bloemendaal.

waarbij de kleinere berg dan als voorhof opgevat dient te worden. De knik in de sloot aan de westzijde kan de aanzet zijn van een gracht tussen de beide bergjes. Een eventuele opgraving zal het uitwijzen. Tenslotte is het niet geheel ondenkbaar dat hier tot in het midden van de 13de eeuw de heren van Sandic hun woonstee gehad hebben.

Op de opmeting uit 1811 zijn op het grootste bergje duidelijk twee paden herkenbaar, die allebei als een spiraal naar de top lopen. Dit doet denken aan een tuinaanleg uit de 18de eeuw. In zijn inleiding over de bergjes van Zanddijk schrijft De Man het volgende: "Van de vier bergen, die ik in mijne jeugd heb gekend,

*zijn nog twee over. Een der verdwenenen was, toen Gargon zijne Walchersche Arcadia schreef – rond 1719 – met een zoogenaamd doolhof versierd; dit was vermoedelijk de berg van 'La Haute Montagne'; oude lieden herinneren zich het koepeltje; ik denk dat het deze was, dien men den mooien berg noemde" . . .*<sup>28</sup>

Een berg met een doolhof en een koepeltje herkennen we op de prent van Hildernisse, maar in het voorgaande bleek juist dat dát bergje anno 1700 niet meer die vorm had. Hildernisse kan heel goed dit voorbeeld uit de directe omgeving gebruikt hebben voor zijn reconstructie van een in zijn dagen reeds afgegraven bergje bij Zandenburg.

Gouda, najaar 1983.

#### Noten

- <sup>1</sup> J. G. N. Renaud, Zandenburg, Zeeland, Berichten R.O.B., 1956, pp. 95-108.
- <sup>2</sup> J. P. van den Broecke, Middeleeuwse kastelen van Zeeland, Delft, 1978, p. 62.
- <sup>3</sup> A. W. E. Dek, Genealogie der heren van Borselen, Zaltbommel, 1979.
- <sup>4</sup> J. Ermerins, Eenige Zeeuwsche oudheden, uit echte stukken opgehelderd en in het licht gebracht, 8 dln., 1780-1797, Deel 1, Laterdale, p. 88.
- <sup>5</sup> L. Ph. C. van den Bergh, Oorkondenboek van Holland en Zeeland, 2 dln., 1866-1873, II, nr. 468.
- <sup>6</sup> A. W. Vlam, Historisch morfologisch onderzoek van enige Zeeuwse eilanden, Leiden 1942, p. 46.
- <sup>7</sup> Hier dient o.m. gewezen te worden op de uitzonderlijke verhouding van de heerlijkheid tot de landsheer, wat inhield dat nooit enige belasting is betaald en dientengevolge niets is vermeld. C. de Waard, Inventaris van de besturen van het eiland Walcheren, Middelburg, 1914, p. 11.
- <sup>8</sup> Een facsimile uitgave in verkleinde vorm van dit panorama, genaamd Zelandiae Descriptio, werd onlangs verzorgd door M. P. de Bruin, uitgegeven als bijlage bij: De Nederlandse Delta, Maastricht 1982.
- <sup>9</sup> Zie noot 4, deel 1, De heren van Veere, p. 185.
- <sup>10</sup> J. Reygersbergh, De Oude Chronijcke ende Historiën van Zeelandt, I, 38, Antwerpen 1551. Heruitgave door: M. Z. van Boxhorn, Middelburg 1644.
- <sup>11</sup> Deze voorpoort is meerdere malen afgebeeld, o.a. op een prent kort voor de sloop in 1812, waarop ook de schuur te zien is. Rijksarchief in Zeeland, Z.I.-II-1137. Afgebeeld bij J. P. van den Broecke 1978, p. 69.
- <sup>12</sup> Luchtfoto oktober 1944, Stiboka archief, 42-III-10.
- <sup>13</sup> P. L. Tack, De Walchersche werven, Archief Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen (A.Z.G.) 1938, pp. 89-119.
- <sup>14</sup> J. C. de Man, Vluchtbergen in Walcheren, waarvan in 1887 nog overblijfselen waren te vinden, A.Z.G. 1888, pp. 429-591. J. C. de Man, De vluchtbergen in Schouwen, de Bevelanden en Tholen, A.Z.G. 1897, pp. 1-142.
- <sup>15</sup> W. C. Braat, De berg van Troje, het stamslot van de heren van Borssele, Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, 1961, pp. 129-144.
- <sup>16</sup> J. A. Trimpe Burger, Onderzoekingen in vluchtbergen, Zeeland, Berichten R.O.B., 8, 1958, pp. 114-157.
- <sup>17</sup> B. Oele, Ter Maelstede in Zuytbevelant, Historisch Jaarboek voor Zuid- en Noord-Beveland, 1977, pp. 47-57.
- <sup>18</sup> A. J. Guiran, De zeeuwse bergjes in: J. C. Besteman, A. W. Gerlagh, A. J. Guiran, M. Kramer en P. A. M. Zoetbrood, Motten en motte-kastelen in Nederland, working paper I.P.P.; in voorbereiding. Samenvatting en inventaris gepubliceerd door: J. C. Besteman, Mottes in the Netherlands, A provisional survey and inventory, in: Liber Castellorum, Zutphen 1981, pp. 40-59. En: Inventarisatie door J. A. J. Vervloet, berust bij afdeling Beschrijving en Monumentenzorg, Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Amersfoort, 1971. C. Dekker, Zuid-Beveland; de historische geografie en de instellingen van een Zeeuws eiland in de middeleeuwen, Assen 1971.
- <sup>19</sup> M. de Bouard, Manuel d'archéologie Médiévale, de la fouille à l'histoire, Paris 1975.
- <sup>20</sup> H. Sarfaty, Kasteelbouw en -bouwers in Holland, Holland 1e jrg. nr. 1, pp. 14-23.
- <sup>21</sup> A. C. F. Koch, Oorkondenboek van Holland en Zeeland, I, nr. 160; tekst in latijn. Zie ook: C. Dekker, Zuid-Beveland, de historische geografie en de instellingen van een Zeeuws eiland in de Middeleeuwen, Assen 1971.
- <sup>22</sup> L. Ph. C. van den Bergh, O.H.Z.-II nr. 1081.
- <sup>23</sup> J. A. J. Vervloet, Kasteelbergen in Zeeland, een algemeen overzicht, Geografisch Tijdschrift 1980, nr. 3, p. 198: Luchtfoto augustus 1944. De schrijver brengt onder de aandacht dat in Zeeland een aantal bergjes direct naast elkaar liggen.
- <sup>24</sup> Zie noot 4, deel 1, Zandijk.
- <sup>25</sup> A: De Man 1888 nr. 12, Besteman 1981 nr. 58. B: De Man 1888 nr. 13, Besteman 1981 nr. 54. C: De Man 1888 nr. 14, Besteman 1981 nr. 56. D: De Man 1888 nr. 15, Besteman 1981 nr. 57.
- <sup>26</sup> De bergjes C en D komen voor op een 17de eeuwse tiendkaart, schematisch bij: Vervloet 1980, 199.
- <sup>27</sup> Zie noot 12, Stiboka archief, 42-III-10.
- <sup>28</sup> M. Gargon, Walchersche Arkadia, II, 198; Leyden 1715

